Ուժեղանում են սոցիալական ու ազգային ճնշումներն ու հալածանքները։ Խստանում է գրաքննությունը, արգելվում են մամուլի առաջադեմ օրգանները, փակվում են հայկական դպրոցները։ Հետապնդվում և բանտ են նետվում սոցիալական ու ազգային-ազատագրական պայքարի կոչող գործիչները, դեմոկրատական շարժման առաջամարտիկները։ Նման վիճակը հեղափոխական պայքարի էր մղում աշխատավոր մասսաներին։ Բանվորներն ու գյուղացիները հաճախ էին ըմբոստանում իրենց ճնշողների դեմ։ Գյուղացիական հուլիսները շատ դեպքերում վեր էին ածվում զինված ընդհարումների։

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում ստեղծվում են արդյունաբերական ձեռնարկություններ։ Սոցիալական ու ազգային ճնշումների ուժեղացման հետևանքով առաջանում է բանվորների և գյուղական մշակների մի հոծ բանակ, որն ապրուստի միջոցներ հայթայթելու նպատակով մեկնում է հեռավոր քաղաքներ, շփման մեջ մտնում իր բախտակից տարբեր ազգերի հազարավոր աշխատավորների հետ։ Բանվոր դասակարգի ձևավորման այդ պրոցեսը, նոր երանգ էր մտցնում ոչ միայն սոցիալական պայքարի, այլ նաև ազգային-ազատագրական շարժումների ընթացքի մեջ՝ այդ շարժումներին հաղորդելով ռետեսական հիմք և ինտերնացիոնալիստական ոգի։

Դրան զուգընթաց, բուրժուազիայի հզորացման շնորհիվ, ուժեղանում է նաև տարբեր երկրների կապիտալի մրցակցությունը, ազատ շուկաներ ձեռք բերելու ձգտումը։ Գնալով ավելի մարտական դիրք է գրավում բուրժուա-նացիոնալիստական գաղափարախոսությունը։ Պայքարը սրվում է ոչ միայն տարբեր երկրների, այլև նույն երկրի տիրապետող և ճնշված ազգերի բուրժուազիայի միջև։ Նման պայմաններում բուրժուազիան ամեն կերպ ջանում էր իր ազգայնական գաղափարների իրականացման գործիք դարձնել աշխատավոր զանգվածներին։

Հզորանում ու միավորվում էին նաև հեղափոխական ուժերը։ Անհրաժեշտություն էր դառնում ճնշված ժողովուրդների միասնական ճակատի ստեղծումը։ Այդ ուղղությամբ զգալի աշխատանք էին տանում Արևմտյան Եվրոպայում գտնվող ցարական Ռուսաստանի և սուլթանական Թուրքիայի քաղաքական վտարանդիները, հայրենիքից հեռացած դեմոկրատ գործիչները։ Հեղափոխական գործիչները հաշվի էին առնում Բալկաններում, Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում հասունացող սոցիալական և ազգային-ազատագրական շարժումները։ Արևմտահայությունը բալկանյան ժողովուրդների օրինակով ձգտում էր հասնել ազատության։ Այդ գաղափարի իրականացման համար ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները սուր պայքարի մեջ մտան։ Այդ պայքարում կարևոր դեր կատարեցին հայ նարոդնիկները։

2. ՆԱՐՈԴՆԻԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1870—1880-ական թվականների արևելահայ դեմոկրատական հոսանքի առաջատարները նարոդնիկներն էին, առաջավոր մտավորականությունը, հատկապես սովորող երիտասարդությունը։

Նարոդնիկությունը Ռուսաստանում ձևավորվել է տարաստիճան (ռազնոչին) մտավորականության շրջանում և հասարակական-քաղաքական ուժ

դարձել XIX դարի 70—80-ական թթ.։ Հեղափոխական նարոդնիկությունը տարբեր հոսանքներով ու երանգներով հասարակական լայն շարժում էր, որն իր քաղաքական ազդեցությունը տարածել էր Ռուսաստանում և նրա ծայրամասերում։ Հատկապես աչքի էր ընկնում «դեպի ժողովուրդը» (դեպի գյուղացիները) գնալու շարժումը, որը ծավալվեց 70-ական թվականներին։ Լինելով գյուղացիական դեմոկրատիայի, գյուղացիական «հեղափոխության» գաղափարախոսները, նարոդնիկները ծրագրային առաջադիր խնդիր ունեին. «...ոտքի ճանել գյուղացիությունը սոցիալիստական հեղափոխություն անելու համար՝ ընդդեմ ժամանակակից ճասարակության ճիմքերի»[20],—գրել է Վ. Ի. Լենինը։ Նարոդնիկությունը թեև խթանեց հասարակական մտքի առաջընթացին, բայց չհասկացավ Ռուսաստանի հեղափոխական պայքարի առաջ մղող ուժի դերն ու նշանակությունը։ Կապիտալիզմը Ռուսաստանում համարելով «պատահական երևույթ», նարոդնիկները ժխտում էին բանվոր դասակարգի հեղափոխական դերը, գերագնահատում գյուղացիական համայնքի նշանակությունը։ Նրանք անսասան հավատ էին տածում գյուղացու «կոմունիստական բնազդների» նկատմամբ։

Այդ բոլորը, իհարկե, ուտոպիա էր։ «Նարոդնիկական ուտոպիան ինտելիգենտ նարոդնիկի ու տրուդովիկ-գյուղացու երազանքն է այն մասին,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— թե իբր բոլոր հողերի նոր ու արդարացի բաժանումով կարելի կլիներ կապիտալի իշխանությունն ու տիրապետությունը վերացնել, վարձու ստրկությունը վերացնել կամ իբր կապիտալի տիրապետության օրոք, փողի իշխանության օրոք, ապրանքային արտադրության օրոք կարելի կլիներ պահպանել հողերի «արդար», «հավասարաբար» բաժանումը»[21]։ Մյուս կողմից այդ ուտոպիան «յուրահատուկ պատմական դեր էր խաղում։ Լինելով ուտոպիա այն հարցում, թե ինչպիսին պետք է լինեն (և կլինեն) հողերի նոր բաժանման տնտեսական հետևանքները, այն հանդիսանում է գյուղացիական մասսաների, այսինքն՝ բուրժուական-ճորտատիրական, արդի Ռուսաստանի բնակչության մեծամասնությունը կազմող մասսաների մեծ, մասսայական դեմոկրատական վերելքի ուղեկիցն ու սիմպտոմը»[22]։ Համեմատելով լիբերալների և նարոդնիկների ուտոպիան, Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ, «լիբերալների ուտոպիան այլասերում է մասսաների դեմոկրատական գիտակցությունը։ Նարոդնիկների ուտոպիան, այլասերելով նրանց սոցիալիստական գիտակցությունը, հանդիսանում է նրանց դեմոկրատական վերելքի ուղեկիցը, սիմպտոմը, մասամբ մինչև անգամ արտահայտիչը»[23]։ Այնուհետև Վ. Ի. Լենինը նաև այն միտքն է շեշտում, որ «լիբերալ ուտոպիան գյուղացիական մասսաներին մոռանալ է տալիս պայքարելը։ Նարոդնիկական ուտոպիան արտահայտում է նրանց պայքարելու ձգտումները...»[24]։

Սակայն նա միաժամանակ զգուշացնում է, որ «մարքսիստները նարոդնիկական ուտոպիաների թեփանքից պետք է հոգատարությամբ զատեն գյուղացիական մասսաների անկեղծ, վճռական, մարտական դեմոկրատիզմի

20 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 1, էջ 327։
21 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 22, էջ 145։
22 Նույն տեղում, էջ 146—147։
23 Նույն տեղում, էջ 147։
24 Նույն տեղում, էջ 148։

առողջ ու արժեքավոր միջուկը»[25]։ Իր խոսքերով ու տատանումներով հանդերձ նարոդնիկությունը որոշակի դեր խաղաց Ռուսաստանի հեղափոխական այն շարժումների մեջ, որոնք ուղղված էին ռազմաֆեոդալական կարգերի ու դրան սպասարկող ցարական ինքնակալության դեմ։ Հեղափոխական-նարոդնիկական շարժումները մեծապես նպաստեցին հասարակական զարգացման ընթացքին։

Անդրկովկասը, հանդիսանալով Ռուսական կայսրության մի մասը, ապրում էր գրեթե նույն սոցիալ-քաղաքական կյանքով։ Ռուսաստանում հասարակական զարգացման հիմնական ուղղությունը բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության, ագրարային հարցի լուծման համար մղվող պայքարն էր։ Երկրամասի տարաստիճան մտավորականության ներկայացուցիչները ռուս ժողովրդի զավակների հետ գործելով նարոդնիկական խմբակներում, պայքարում էին նույն խնդիրների կենսագործման համար։ Բայց, ի տարբերություն Ռուսաստանի, որի քաղաքական պայքարի հիմնական խնդիրը ագրարային հարցն էր, Անդրկովկասի նարոդնիկական խմբակներին մտահոգում էր նաև ազգային հարցը, ազգային-ազատագրական շարժումների ճակատագիրը։ Ուստի, նրանց 1870—1880-ական թթ. գործունեության մեջ, համընդհանուր քաղաքական պայքարի հետ միասին, զգալի տեղ էր գրավում ազգային հարցը։

Անդրկովկասի նարոդնիկական խմբակների ձևավորման առաջին իսկ օրերից որոշակիորեն նկատվում էր երկու ուղղություն։ Դրանցից մեկը «...առաջ քաշելով միայն ազգային հարցը նեղ առումով և այն չկապակցելով դեմոկրատական հեղափոխության ընդհանուր հարցերի հետ, իրեն հեռու էր պահում ընդհանուր, համառուսական հեղափոխական շարժումներից և աշխատում էր վարել բացառապես մեկուսացած ազգային ազատագրական պայքար»[26]։ Սեպարատիստական դիրքերի վրա գտնվող այդ ուղղության կողմնակիցները (Գեորգի Մերեթելի, Ալեքսանդր Սարաջև, Ալիբեկյան և ուրիշներ) կարծում էին, թե մեկուսացած ձևով, առանց համառուսական հեղափոխական շարժումների, հնարավոր է կովկասյան բազմազգ ժողովուրդներին ազատագրել ցարիզմի լծից և ստեղծել ազգային-պետական միավորումներ կամ Կովկասյան մեկ միասնական պետություն՝ «Կովկասյան ֆեդերացիա»։ Դա սխալ ուղղություն էր։

Մյուս ուղղության կողմնակիցները (Նիկոլայ, Օլգա, Եկատերինա Նիկոլաձևներ, Ն. Գոգոբերիձե, Ի. Ջաբաղարի, Ս. Ղարդաշյան, Գ. Զդանովիչ, Դ. Այվազյան և ուրիշներ), կանգնած լինելով համառուսական միասնական պայքարի ճիշտ ուղու վրա, Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրության հարցը կապում էին հեղափոխական շարժումների, ռուս ժողովրդի ազատագրական պայքարի հետ։ Նրանցից շատերը ոչ միայն անձնական կապերի մեջ էին ռուս հեղափոխական դեմոկրատների, Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Ցյուրիխի, Ժնևի և այլ քաղաքների նարոդնիկական խմբակների հետ, այլև ակտիվորեն գործում էին այդ խմբակներում, աշխատակցում «Կոլոկոլին» և նարոդնիկական այլ օրգաններին։ «Կոլոկոլում» տպագրվող Ն. Նիկոլաձևի հոդվածները համընկնում էին հեղափոխական-դեմոկրատների հայացքներին։

---

25 Նույն տեղում, էջ 149։

26 Մ. Ներսիսյան, Նարոդնիկական խմբակները Անդրկովկասում, Երևան, 1940, էջ 14։

ժամանակակիցների վկայությամբ Ն. Նիկոլաձեն, Գ. Մերեթելին, Ն. Գ. Գոգոբերիձեն և շատ ուրիշներ հաճախ են արժանացել Ն. Չերնիշևսկու «սիրալիր ու գրկաբաց վերաբերմունքին», խորհրդակցել նրա հետ։ Բազմաթիվ կովկասցի ուսանողներ «Համառուսական սոցիալ-հեղափոխական կազմակերպության», «Զեմլյա ի վոլյա», «Կովկասցիներ» (Պետերբուրգ, 1873—1875), «Ցարմա» (Ցյուրիխ, 1872) և այլ նարոդնիկական խմբակների անդամ էին և մասնակցել են «դեպի ժողովուրդը» շարժմանն ու մեղադրվել են «50»-ի, «193-ի» և այլ նշանավոր դատական պրոցեսներով։

Գանձակեցի Ստեփան Ղարդաշյանը, որը դատվել է «50-ի պրոցեսով», զեկավար դեր է խաղացել Սոֆիա Բարդինայի գլխավորած Մոսկվայի «Համառուսական սոցիալ-հեղափոխական կազմակերպության» աշխատանքներում։ Դրեզդենի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում սովորելիս նա մերձենում է ռուս քաղաքական վտարանդիներին, նամակագրական կապ հաստատում Ռուսաստանի հեղափոխական գործիչների հետ։ Նա ակտիվ մասնակցություն է ունենում կովկասյան ուսանողների 1874 թ. ժնևյան համագումարին, մտնում «Կովկասյան խմբակի» մեջ, որը զեկավարում էր Պետերբուրգի բժշկական ակադեմիայի նախկին ուսանող Ի. Ս. Զաբաղարին։ 1874 թ. խմբակը միավորվում է արտասահմանում սովորող Ռուսաստանից եկած ուսանողների՝ «Ֆրիչի» խմբակի հետ։ 1875 թ. նրանք վերադառնում են Ռուսաստան։ Ս. Ղարդաշյանը, իշխան Կուչակիձե ծածկանվամբ, իր ընկերների հետ միասին, հեղափոխական աշխատանք է ծավալում Մոսկվայում, Պետերբուրգում, կապ է հաստատում Տուլայի, Օդեսայի, Կիևի, Սարատովի և այլ վայրերի հեղափոխականների հետ, գործուն աջակցություն ցույց տալիս արտասահմանից գրականություն ու զենք առաքելու և տարածելու գործին։

Ս. Ղարդաշյանի, Ս. Բարդինայի, Ի. Զաբաղարիի, Գ. Զդանովիչի, Ե. Թումանովայի և այլոց օգնությամբ Վրաստանում հիմնվում է նարոդնիկական խմբակ։ 1875 թ. օգոստոսի 12-ին Մոսկվայում ձերբակալվում է Ս. Ղարդաշյանը և աքսորվում Սիբիր։ Քսանութ տարի բանտերում և աքսորում անցկացնելուց հետո, 1904 թ. ազատվում է աքսորից, վերադառնում Անգրկովկաս, աշխատում որպես երկաթուղային ինժեներ։

1872—1873 թթ. ժնևում, Ցյուրիխում և հետո Փարիզում ռուս վտարանդիների նարոդնիկական խմբակներին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Եկատերինա Թումանովան։ Շվեյցարիայում նա Սոֆիա Բարդինայի, Վերա ու Օլգա Սուրոտինների և այլոց հետ միասին եղել է «ցյուրիխյան կոմունայի» կազմում։ 1875 թ. վերադառնալով Ռուսաստան, Եկատերինա Պետրովնա ծածկանվամբ քաղաքական աշխատանք է ծավալում, 1876 թ. ձերբակալվում և 1877 թ. «50-ի պրոցեսով» դատապարտվում է։ Աքսորից նրան հաջողվում է փախչել արտասահման։

Նարոդնիկական շարժումներին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել և «50-ի պրոցեսով» մեղադրվել նաև Ե. Թումանովայի քույրը՝ Հռիփսիմե Թումանովան, որը մասնակցել է Խարկովի Նահանգի Նովո-Բելգորոդյան բանտից Պյոտր Ալեքսեևի, Ստեփան Ղարդաշյանի և այլոց փախուստը նախապատրաստելուն։ Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Ցյուրիխի, Կիևի, Օդեսայի նարոդնիկական խմբակներում հայերից աչքի են ընկել Դավիթ Այվազյանը, Օլգա Սաֆարյանը, Կոստանդին Մամիկոնյանը, Մելքոն Մուրզայանը, Ալեքսանդր Փի-

րումյանը, Արշակ Սաֆարյանը, Գրիգոր Արազյանը, Թամարա Ադամյան-Ներսիսյանը, Հովհաննես Մանուչարյանը և ուրիշներ։

Ռուսաստանի հայ գաղթօջախներից իր հեղափոխական եռանդուն գործունեությամբ աչքի էր ընկնում հատկապես Նոր Նախիջևանի նարոդնիկական խմբակը, որը կապված էր Անդրկովկասի և Հայաստանի շրջանների հետ։ Հայ և ուրիշ ժողովուրդների երիտասարդությունը ընդգրկվում էր նարոդնիկական հեղափոխական շարժումների մեջ՝ նպատակ ունենալով տապալել ցարական ինքնակալությունը և հաստատել դեմոկրատական կարգեր։

Հեղափոխական նարոդնիկական գաղափարների առաջին պրոպագանդիստը Նոր Նախիջևանում և մյուս հայաշատ վայրերում Միքայել Նալբանդյանն էր։ Նրա թաղման բազմահազարանոց թափորը ցույց տվեց, որ Նոր Նախիջևանում նա ուներ բազմաթիվ գաղափարակիցներ ու հետևորդներ։ Հուղարկավորության ժամանակ ճառով հանդես եկան Հովակիմյանցը և Բերբերյանը, նշելով մեծ հեղափոխականի ազդեցությունը ժողովրդի վրա։ Այդ գաղափարներով տարված քաղաքի երիտասարդությունն աստիճանաբար ընդգրկվեց նարոդնիկական հեղափոխական շարժման մեջ։

Նոր Նախիջևանը կապեր ուներ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Ղրիմի և Անդրկովկասի հետ։ Հաճախ այդ վայրերից այստեղ են ժամանում առանձին գործիչներ՝ հեղափոխական պայքարի կապը ամրապնդելու համար։ 1871 թ. Նոր Նախիջևանում ոստիկանությունը ձերբակալեց Կերչից այստեղ ժամանած Հակոբ Սունյանցին, մեղադրելով նրան հակապետական գործունեության և «կառավարությանը դատապարտելու համար»[27]։ 1872 թ. Ռոստովի ոստիկանական վարչությունը դատական պատասխանատվության ենթարկեց նաև Մկրտիչ Դոնիկովին, որը եկել էր Կ. Պոլսից և բնակություն հաստատել Նոր Նախիջևանում։

70-ական թվականների վերջերին Ռոստովի և Նոր Նախիջևանի նարոդնիկական խմբակների ականավոր դեմքերից էին Սերոբ Պեշեքերովը և Հակոբ Շապովալովը։ Դեռևս 1879 թ. Հակոբ Շապովալովը մասնակցել էր լուսավորության մինիստրին ուղղված բողոքագրի կազմմանը, որտեղ մերկացվում էին ուսումնական հաստատություններում տիրող կամայականությունները։ Սերոբ Պեշեքերովը հայտնի զեմլևոլեց Պ. Ռոդինի՝ Ռոստովում կազմակերպած նարոդնիկական խմբակի ակտիվ գործիչներից էր[28]։ Հեղափոխական խմբակների գործունեությունը հատկապես ուժեղացավ 1879 թ. ապրիլի սկզբներին, Ռոստովի բանվորական ելույթներից հետո, որը տարածվեց նաև Նոր Նախիջևանում։ Պ. Կ. Պեշեքերովը, որը ականատես էր այդ դեպքերին, գրում է, որ բանվորները գրոհում էին ոստիկանական տեղամասերը հեղափոխական կազմակերպությունների ցուցումներով[29]։ Սերոբ Պեշեքերովը նույն թվականին ոստիկանության կողմից քննության է ենթարկվում քաղաքում տարածված Ալեքսանդր II-ի ծաղրանկարի համար։ Սկսած 1880 թ. Պեշեքերովի բնակարանը դառնում է նարոդնիկական խմբակի հավաքատեղի,

---

27 *А. Г. Терещенко*, Новонахичеванцы в революционном народническом движении, «ՊԲՀ», № 4, 1975, էջ 86։

28 Տե՛ս «Очерки истории большевистских организаций Дона», Ростов-на-Дону, 1965, стр. 23.

29 Տե՛ս «Народовольцы после первого марта 1881 г.», М., 1928, стр. 118.

որտեղ գալիս էին նաև երիտասարդ բանվորներ, 1880—1881 թթ. գործում էին տասը ինքնազարգացման խմբակներ, կազմված գիմնազիայի և ռեալական ուսումնարանի աշակերտներից։ Այդ խմբակներում ուսումնասիրվում էին Պ. Լավրովի «Պատմական նամակները», բանվորական հարցը, քաղաքատնտեսությունն և Կ. Մարքսի «Կապիտալը»։ 1880 թ. աշնանից Ս. Պեշեքերովը, ուսումը շարունակելով Պետերբուրգում, ավելի ակտիվորեն է նվիրվում հեղափոխության գործին, իսկ ամառվա արձակուրդներին գործունեությունը շարունակում է Ռոստովում ու Նոր Նախիջևանում։

Գնալով ուժեղանում են հակացարական ելույթները։ 1881 թ. Մկրտիչ Հայրապետովը պատասխանատվության է ենթարկվում ցարին հրապարակորեն հայհոյելու համար։ Հակացարական թռուցիկներ տպագրելու համար Ռոստովում փակվում է Բաթալի լիտոգրաֆիան, գաղտնի գրականություն տարածելու և ակտիվ պրոպագանդայի համար ձերբակալվում է իրավաբան Ի. Ռաֆայլովը (Ռաֆայելյանը), որը լայն կապեր ուներ նարոդնիկական խմբակների հետ, ստանում էր մեծ քանակությամբ արգելված գրականություն և տարածում աշխատավորության շրջանում։ Խուզարկության ժամանակ ոստիկանությունը նրա բնակարանում հայտնաբերեց հեկտոգրաֆ և տպագրական այլ հարմարանքներ, բազմաթիվ արգելված գրականություն, թերթեր, կոչեր, նամակներ, գրություններ։ Ի. Ռաֆայելովի, որ գործում էր իր երեք եղբայրների հետ մեկտեղ, նպատակն էր Ռուսաստանի հարավային շրջանները, ինչպես նաև Անդրկովկասը ապահովել նարոդնիկական գրականությամբ։ 1882 թ. նա աքսորվում է Սիբիր։ Նույն թվականին բանտ է նետվում նաև Նոր-Նախիջևանցի Գ. Խոջաևը (Խոջայանը)[30]։

1882 թ. Ռոստովում Սերոբ Պեշեքերովը, միավորելով նախկին փոքրիկ խմբերը, ստեղծում է բավական ուժեղ նարոդնիկական մի կազմակերպություն, որտեղ կային մեծ թվով հայ երիտասարդներ։ Նրա երաշխավորությամբ կազմակերպությանը օգնելու, Պետերբուրգի նարոդովոլցիների փորձը Ռոստովում և Նոր Նախիջևանում տարածելու համար այստեղ են ժամանում Ալ. Լիտվինովը և Ան. Նեչվոլոդովը։ Նրանք ակտիվ աշխատանք են ծավալում բանվորների և սովորող երիտասարդության մեջ, որոնց օգնում են նաև Պետրոս և Պլատոն Պեշեքերովները։ Սակայն Սերոբ Պեշեքերովը ձերբակալվեց Պետերբուրգում, որի մոտ հայտնաբերվեց Տվերի նահանգ աքսորված Լ. Կոլեգաևի հետ նրա գաղտնագիր գրագրությունը։ 1883 թ. նա աքսորվեց Սիբիր, իսկ նրա եղբայրներն ու ընտանիքի անդամները ենթարկվեցին հալածանքի ու տարբեր պատիժների։ Սերոբ Պեշեքերովի հեղափոխական գործունեությունը նշանակալի հետք թողեց Ռոստովի և Նոր Նախիջևանի հասարակական շրջաններում։ Պատահական չէ, որ Ռուսաստանի հարավում գործող հայտնի նարոդովոլեց Ա. Բաթը Ռոստովի նարոդնիկական կազմակերպությունը «Պեշեքերովի խմբակ» էր կոչում, որը կապված էր Նովորոսիյսկի, Տաղանրոգի, Եյսկի, Եկատերինոդարի, Ստավրոպոլ-Կավկազսկիի, Ղրիմի, Հայաստանի և այլ վայրերի հետ[31]։ Պետրոս Պեշեքերովը ևս ակտիվ նարոդնիկ էր՝ պարա-

---

30 Տե՛ս А. Г. Терещенко, նշված հոդվածը, էջ 89։

31 Տե՛ս А. Н. Бах, Воспоминания народовольца, «Былое», 1907, № 2 (14), стр. 105.

պում էր բանվորական խմբակներում, մասնակցում «Նականունե» հեկտոգրաֆիական ամսագրի հրատարակմանը, տարածում հեղափոխական գրականություն[32]։

1884—1885 թթ. Նարոդովոլցիների ակտիվոր դեմքերից էին Գ. Լոպատինը, Վ. Սուխոմլինը, ինչպես նաև Ս. Իվանովը, Ա. Բախը, Պ. Յակուբովիչը, Բ. Օրժիխը և ուրիշներ, որոնք ցանկանալով վերականգնել ջախջախված Նարոդովոլյան կազմակերպությունները, մեծ հույսեր էին կապում Ռոստով-Նախիջևանյան կազմակերպության հետ։ Նրանցից շատերը այցելել են Ռոստով ու Նախիջևան և արդյունավետ աշխատանք տարել բանվորների, շրջակա գյուղերի գյուղացիների և մտավորականության շրջանում։ Գ. Լոպատինը և Վ. Սուխոմլինը «իրենց շուրջն էին համախմբում տնազան երիտասարդական խմբակներն ու ենթախմբակները»[33]։ Գ. Լոպատինի ձերբակալության ժամանակ ոստիկանությունը նրա մոտ հայտնաբերեց Ռոստով-Նախիջևան կենտրոնական խմբի երեք հոգուց բաղկացած ղեկավար կազմի ցուցակը, որոնց մեջ էին Ռաֆայել Ջերնիշևը և Պետրոս Պեշեքերովը։ Նրա թղթերում նշված էին նաև Մակար Պոպովի և Հակոբ Շապովալովի անունները։ Հ. Շապովալովը զբաղվում էր զենքի պատրաստման և գաղտնի տպարանի տնօրինման գործերով։ Նա ձերբակալությունից փրկել էր Նարոդովոլյան պայքարի կազմակերպիչ Ս. Իվանովին, կանխել մի շարք քաղաքական մեղադրյալների ձերբակալությունը[34]։ 1884 թ. նոյեմբերին Հակոբ Շապովալովը ձերբակալվում և բանտ է նետվում[35]։

Նարոդովոլյան ակտիվ գործիչներից էր նաև Մելքոն Կայալովը, որը Պետերբուրգի լեռնային ինստիտուտում սովորելու ընթացքում ծանոթանում է «Մոլոդայա նարոդնայա վոլյա» կազմակերպության հիմնադիր Պ. Յակուբովիչի հետ, դառնում նրա գաղափարակիցը։

Ռաֆայել Ջերնիշևի քեռու ամառանոցը Սուրբ Խաչ վանքի շրջակայքում, Նարոդովոլցիների հավաքատեղին էր։ Այստեղ եղել են Ա. Բախը, Ս. Իվանովը, Գ. Լոպատինը և ուրիշներ[36]։ Գ. Լոպատինի մոտ գտնված նյութերի հիման վրա նա ձերբակալվում է և 1885 թ. մահանում բանտում։ Նոր Նախիջևանի կարի մեքենաների պահեստի աշխատող Մակար Պոպովը կարևոր դեր էր կատարում կապի, գաղտնի գրականության ստացման ու տարածման գործում։

1884 թ. հոկտեմբերին Ռոստով-Նախիջևան Նարոդովոլյան խումբը մեծ հարված կրեց. ձերբակալվեց Պետրոս Պեշեքերովը և նրա հետ խմբի համարյա ողջ կազմը, որի զգալի մասը հայեր էին։ Դրանից հետո փաստորեն դադարում է խմբի գործունեությունը։ Ձերբակալությունից կարողանում է խուսափել Մակար Պոպովը և պահպանել Նարոդովոլցիների գաղտնի տպարանի սարքավորումը, որտեղ 1884 թ. սեպտեմբերին տպագրվել էր «Նարոդնայա վոլյա» թերթի 10-րդ համարը և առաքվել Ս. Իվանովի նշած հասցե-

---

32 Տե՛ս «Народовольцы после 1 марта 1881 г.», стр. 120.

33 Տե՛ս նույն տեղում։

34 Տե՛ս А. Н. Бах, Записки народовольца, 1931, стр. 129—130.

35 Տե՛ս В. Сухомлин, Из эпохи упадка партии «Народная воля», «Каторга и ссылка», 1926, № 28—29, стр. 79.

36 Տե՛ս Мак. Попов, Мелочи прошлого, «Каторга и ссылка», 1924, № 12, стр. 124.

ներով[37]։ 1885 թ. ապրիլին ձերբակալվում է նաև Մակար Պոպովը և ուղարկվում Պետերբուրգ, որտեղ Գ. Լոպատինի խմբի հետ «21-ի պրոցեսը» անվան տակ 1887 թ. դատապարտվում է մահվան, որը փոխարինվում է երկարատև աքսորով Սիբիր[38]։

Ռոստովում ձերբակալվում է նաև ականավոր նարոդովոլցի Հովհաննես Մանուչարովը (Մանուչարյանցը), որը Նովոչերկասկում Խարիտոնով եղբայրների հետ կազմակերպել էր ընդհատակյա տպարան, մասնակցել Արմավիրում օսլայի գործարանի հիմնադրմանը, նարոդովոլյան կազմակերպությունները ֆինանսավորելու նպատակով։ Նա սերտորեն կապված էր տեղի հեղափոխական կազմակերպությունների հետ։ Հ. Մանուչարյանցը Խարիտոնով եղբայրների հետ ձերբակալվեց Ռոստովում, նարոդնիկական ընդհատակի հետ կապված Բ. Մարկովիչի[39] տանը։ Օդեսայի զինվորական դատարանը նրան մահապատժի դատապարտեց, որը փոխարինվեց տասը տարվա բանտարկությամբ[40]։

1884 թ. Պետերբուրգում մեղադրվող 142 ուսանողների մեջ էր նաև Ուլյանա Ասատուրովան, որի հայրը՝ Աստվածատուր Ասատրյանը Ռոստով-Նախիջևանի նարոդնիկական խմբակների գործունեության ակտիվ մասնակիցներից էր։ Ուլյանան դեռևս 1883 թ. հուլիսին հեղափոխական խմբակների աշխատանքներին մասնակցելու համար ձերբակալվել և որոշ ժամանակ պահվել էր Ռոստովի բանտում[41]։

Այսպիսով, համառուսաստանյան նարոդնիկական շարժման մեջ հայ գաղթավայրերի նարոդովոլցիներն զգալի ավանդ են մուծել և առաջավոր դիրքերում գտնվել հեղափոխական պայքարի արշալույսին։

Նարոդովոլցիների գործունեությունը բանվորական հեղափոխական խմբակների ստեղծման և սոցիալիստական գաղափարների պրոպագանդման գործում կարևոր նշանակություն ունեցան բանվոր հեղափոխական գործիչների նոր սերնդի ձևավորման համար։ Այդ խմբակներում իրենց մկրտությունն ստացան Ռոստովի բանվոր հեղափոխականներ Ա. Կարպենկոն, Վ. Կուդրյաշևը, Տ. Ռոմանչենկոն և շատ ուրիշներ։

Ռուս հեղափոխական նարոդնիկական շարժման ազդեցությամբ 1882 թ. ձևավորվում է Մոսկվայի հայ ուսանողների ընդհատակյա խմբակը՝ «Հայրենասերների միությունը», որի մեջ էին մտնում Ն. Աբելյանը և ուրիշներ։ «Միությունը» ուներ իր ընդհատակյա տպարանը, անլեգալ հրատարակում էր «Աղատության ավետարեր» թերթը, հեղափոխական կոչեր և թռուցիկներ։ «Հայրենասերների միության» գլխավոր խնդիրն էր պայքարի միջոցով հայ ժողովրդի ազատագրումը օսմանյան լծից։

---

37 Տե՛ս «Обзор важнейших дознаний с 1 января 1885 года по 1 января 1886 г.», стр. 29; *Г. Н. Добрускина-Михайлова*, Лобатинский процесс, «Народовольцы», СПб., М., 1931, стр. 207.

38 Տե՛ս «Хроника социалистического движения в России (1878—1887). Официальный отчет», М., 1906, стр. 321.

39 Ուկրաինական հայանի կին գրող Մարկո Վովչոկի որդին։

40 Տե՛ս *Н. Манучаров*, Мой процесс, «Былое», 1906, № 7, стр. 50; *Екатерина Калантар*, Человек с маяка, Ереван, 1968.

41 Տե՛ս *А. Г. Терещенко*, նշված հոդվածը, էջ 100։

«Հայրենասերների միությանն» պատգամներից մեկն է ազգերի համերաշխությունը,— ասված է «Ազատության ավետաբերում»,— ուստի մենք քարոզում ենք սերտ համերաշխություն Հայաստանում բնակվող ազգերի մեջ... Մենք հավասարաշափ հարգում ենք յուրաքանչյուր ազգի լեզուն, կրոնը և անկախությունը... Ուստի «Հ. Մ.»-ն աշխատելու է, որ երկիրը, հողը իր բնական հարստություններով և աշխատանքի գործիքները դառնան աշխատավորների, բանվորների սեփականությունը... Մենք քարոզում ենք ընկերական միաբանություն, որտեղ ընդհանուրը հոգում է յուրաքանչյուրի համար, իսկ յուրաքանչյուրը՝ ընդհանուրի համար։ Ահա թե ինչու բոլոր մասնավոր կալվածատերերի և պետության ձեռքի հողերը պետք է անցնեն համայնքների ձեռքը, համայնքը միակ սեփականատերն է, միակ սպառողն է, որովհետև նա միակ աշխատող, արդյունաբերողն է։ Միևնույն ժամանակ համայնքները ներկայացնում են այն սկզբնական քաղաքական տարրերը, որոնցից պետք է կազմվի ընդհանուր քաղաքական դաշնակցություն, ֆեդերացիա»[42]։

Դյուղական համայնքի վերաբերյալ նրանց ծրագիրը լիովին ընդօրինակված էր ռուս նարոդնիկներից։ «Հայրենասերների միությունը» կոչ էր անում տապալել սուլթանական դաժան տիրապետությունը։ «Մենք ցանկանում ենք Հայաստանի ժողովուրդը ազատված տեսնել բարբարոսների լծից,— ասված է Միության «Հայեր» խորագրով թռուցիկում,—... Հայաստանի ժողովուրդը իրավունքներ ձեռք բերելու և բարբարոսների լծից ազատվելու համար ունի միայն մի միջոց, այն է՝ արյունով գնել ազատությունը և ցույց տալ քաղաքակրթված աշխարհին, որ հայաստանցին ըմբռնել է ազատության գաղափարը և ընդունակ է այդ գաղափարին զոհել իր ունեցածի ամենաքաղցը, ամենաազնիվը, իր սիրելի որդիների կյանքը»[43]։ «Հայրենասերների միությունը» երիտասարդությանը մղում էր դեպի գլխավոր նպատակը՝ հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական ազատության նվաճումը։ Նա երիտասարդությանը կոչ էր անում «մտնել ժողովրդի մեջ», ցույց տալ անարդարության դեմ կռվելու եղանակներն ու միջոցները, «այդ վսեմ գաղափարը իրագործելու ժամանակը, օգնել նրան ամենայն կերպով և անձնվիրաբար»[44]։ Միությունը պարզաբանում էր, որ հայրենիքի փրկությունը երիտասարդությանն է վստահված։

«Հայրենասերների միությունը» Մոսկվայից կապ էր պահպանում Անդրկովկասի և ապա՝ Արևմտյան Հայաստանի հետ։ «Ազատության ավետաբերի» չորրորդ համարի՝ «Սարսափահար միջոցների (ահաբեկման) դերը մեր հեղափոխական գործունեության մեջ Տաճկահայաստանում», «Մի բացատրություն» և այլ հոդվածներում բացի Միության նարոդնիկական հայացքների շարադրանքից, պարզաբանված են նաև հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետ կապված հարցերը։

Արևմտյան Հայաստանում կատարվող իրադարձությունները, նշում է «Ազատության ավետաբերը», իրենց խոր կնիքն են դնում հայ հասարակական մտքի վրա, աշխատավոր զանգվածներին արթնացնում և նրանց մեջ բոր-

---

42 «Ազատության ավետաբեր», № 4, փետրվար, 1884։

43 ՍՍՀՄ ՀԱՍՀ ԿՊԱ, ֆ. Ոստիկանության դեպարտամենտ, III գործավարություն, 1883, գ. 172, թ. 1։

44 Նույն տեղում։

բոքում հայրենասիրական տրամադրություններ, մղում ապստամբական պայքարի։ «Հայաստանը կանգնած է հեղափոխության շեմքին,— գրել է Թերը,— այդ հեղափոխությունից հետու մնալ մենք չենք կարող, որովհետև իրերի դրությունը նրան պատմական պահանջ է դարձրել։ Մեզ մնում է միայն կազմակերպել նրան և տալ նպատակահարմար ուղղություն»։ Հարկավոր է հայ ժողովրդին արթնացնել դարավոր թմրությունից։ Իսկ դա միայն լուսավորության միջոցով չէ, որ պետք է կատարվեր, այլ հեղափոխական խմբակների, ազատագրական պրոպագանդայի, ժողովրդի միասնության, որին և նվիրել էր իր գործունեությունը «Հայրենասերների Միությունը»։

Անդրկովկասում տարբեր ժամանակ գործել են նաև Ռուսաստանից արտաքսված (կամ իրենց կամքով եկած) բազմաթիվ նարոդնիկներ, այդ թվում ծովային սպա Ա. Գլասկոն, որը մերձավոր կապերի մեջ էր «Նարոդնայա վոլյայի», մասնավորապես Ա. Ժելյաբովի և Վ. Ֆիգների հետ, լեյտենանտ Ս. Կոլեշը, Ս. Զախարյաշը (Պոզլասկայա), Ն. և Ս. Հոֆֆենգաուզենները (Ս. Հոֆֆենգաուզ-Խոենկովան ծանոթ է եղել Վ. Ի. Լենինի եղբոր՝ Ա. Ի. Ուլյանովի հետ), Օ. Ապտեկմանը, Մ. Նաթանսոնը, Ն. Ֆլերովը և ուրիշներ։ Նրանք հեղափոխական գաղափարների տարածման հետ մեկտեղ ակտիվ աջակցություն են ցույց տվել Անդրկովկասում նարոդնիկական խմբակների ստեղծմանը։

Տարաստիճան առաջադիմական մտավորականության ջանքերով նարոդնիկական գաղափարները տարածվում են Անդրկովկասում, միաժամանակ ձևավորվում են նաև նարոդնիկական խմբակները։ Անդրկովկասում այդպիսի առաջին կազմակերպությունը հիմնվել է 1875 թ. Թիֆլիսում և Քութայիսում, որն ուներ ինտերնացիոնալ կազմ։ Հայերից նրա մեջ էին Արշակ, Օլգա, Վարվառա Սաֆարյանները, Ալեքսանդր Վերմիշյանը, Ալեքսանդր Եվանգուլյանը և ուրիշներ։ «Դեպի ժողովուրդ»,— ահա երկրամասի նարոդնիկական առաջին կազմակերպության նշանաբանը։ Կազմակերպությունը որոշել էր անլեգալ կերպով ստացվող հեղափոխական հակապետական հրատարակությունները թարգմանել տեղական լեզուներով և տարածել։ Աշխատանք էր տարվում բնակչությանը նախապատրաստելու, ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնելու համար[45]։ Չնայած իր կարճատև գոյությանը, նարոդնիկական այդ կազմակերպությունը որոշակի աշխատանք ծավալեց երկրամասի բազմազգ աշխատավորության, հատկապես գյուղացիության մեջ։

1881—1882 թթ. երկրամասում գործում էր նարոդովոլյան զինվորական խմբակը, որի ակտիվ գործիչներից էր Ալեքսանդրապոլի բերդապահ զորքի հրետանային սպա Սերգեյ Շեպելյովը։ Խմբակի կազմակերպիչ Աննա Կորբայի Թիֆլիսից հեռանալուց հետո ղեկավարությունն անցնում է Ս. Տեր-Գրիգորյանի ձեռքը։

1882 թ. վերջերին հայ մտավորականները (Գ. Միրզոյան, Գ. Ղարաջյան, Կ. Մելիքյան, Ք. Միքայելյան, Ա. Պետրոսյան (Սանդալ), Խ. Մալումյան, Ա. Դաստակյան, Ս. Զավարյան, Գ. Տեր-Մկրտչյան (Միաբան), Ի. Զուրաբյան, Գ. Աղաբաբյան, Հ. Թադևոսյան, Ա. Ադամյան և ուրիշներ) Թիֆլիսում կազմակերպում են նարոդնիկական մի անլեգալ խմբակ, որը գործում է

---

45 Տե՛ս «История классовой борьбы в Закавказье», кн. I, Приложение II, стр. 31; Մ. Ներսիսյան. Նարոդնիկական խմբակները Անդրկովկասում։

մինչև 1886 թ.։ Դա հայ անդրանիկ նարոդնիկական խմբակն էր Անդրկովկասում[46], որի անդամների մի մասը Ռուսաստանի բարձրագույն դպրոցների սովորողներ էին։ Խմբակի անդամները հետաքրքրություն էին հանդես բերում դեպի հայկական հարցը, ջանում նարոդնիկական գաղափարները տարածել գյուղացիության, արհեստավորության, ուսանողության մեջ։ Խմբակը գրավոր պրոպագանդայի առանձին քայլեր ևս արեց. 1884 թ. հեկտոգրաֆով բազմացրեց Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը, 1885 թ. հայկական դպրոցների փակման առթիվ հրատարակեց հակացարական բովանդակությամբ «Հայ եղբայրներ և հայ քույրեր» խորագրով թռուցիկը[47]։

70—80-ական թթ. նարոդնիկական գաղափարներ էին արծարծվում նաև հայ մամուլի՝ «Մեղու Հայաստանի», «Նոր-Դար», «Փորձ», «Արձագանք», «Մշակ» և այլ պարբերականների էջերում։ Դա ամենից առաջ արտահայտվում էր Անդրկովկասում կապիտալիզմի զարգացման, ազգային-ազատագրական պայքարի ծավալման, բանվորական խնդրի լուծման, գյուղացիական շարժումների գնահատման և այլ հարցերում։ Գյուղացիական ռեֆորմի և նրա արդյունքների նարոդնիկական գնահատմամբ հանդես էին գալիս Հ. Տեր-Մովսիսյանցը, Ալ. Քալանթարը, Գ. Ցուցքաշյանը, Ս. Ղորղանյանը և ուրիշներ։ Նրանք քննադատում էին երկրամասում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման ընթացքը, ուղիներ որոնում դրանից խուսափելու համար։

Հ. Տեր-Մովսիսյանցը 1878—1882 թթ. ուսանել էր Պետերբուրգի և Մոսկվայի բարձրագույն դպրոցներում և մոտիկից ծանոթ էր «Զեմլյա ի վոլյա», «Նարոդնայա վոլյա» կազմակերպություններին։ «Մեղու Հայաստանի», «Փորձ» և այլ պարբերականներում հրատարակված նրա հոդվածները տոգորված են նարոդնիկական գաղափարներով։ Երկրամասում արդյունաբերության զարգացումը կասեցնելու նպատակով Հ. Տեր-Մովսիսյանցը դեմ էր երկաթուղու անցկացմանը։ «Ներքին տնտեսական առաջադիմության համար,—գրել է նա,— հարկավոր են ոչ այնքան երկաթուղիք, որքան կարգին և հարմար գյուղական ճանապարհներ»[48], Նրա կարծիքով պետք էր զարգացնել ոչ թե «գործարանական արդյունագործությունը», այլ «ժողովրդական արտադրությունը», որպեսզի հնարավոր լինի խուսափել «այն թշվառ պրոլետարիատից, որ այժմ Եվրոպայի շքեղության փայլը նսեմացնում է»։ Հ. Տեր-Մովսիսյանցըն անտեսում էր այն փաստը, որ «տնայնագործական արհեստագործությունները նույն կապիտալիզմն են՝ նրա զարգացման տարբեր աստիճաններում»[49]։ Հ. Տեր-Մովսիսյանցը հայ ժողովրդի ազատագրությունը կապում էր

---

46 Տե՛ս Մ. Ներսիսյան, Նարոդնիկական խմբակները Անդրկովկասում։ Գ. Ղարաջյան, Անցյալի հիշողություններից, Թիֆլիս, 1918։ Նույնի Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակը Անդրկովկասում։

47 «Հայ եղբայրներ և հայ քույրեր» թռուցիկից «Նարոդնայա վոլյա»-ն 1885 թվականի № 11—12-ում լայն քաղվածքներ է տպագրել։ Թռուցիկի լրիվ տեքստը հետագայում հրատարակվել է Գ. Ղարաջյանի «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակը Անդրկովկասում» գրքույկում (էջ 49—67), համապատասխան մեկնաբանություններով։ Տե՛ս նաև ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 33, ց. 5, գ. 17, թ. 1։

48 «Մեղու Հայաստանի», № 21, 1881։

49 Վ. Ի. Լենին, Երկ., հ. 1, էջ 666։

Ռուսաստանի հետ, ընդգծելով, որ ռուսական կողմնորոշման բոլոր հակառակորդները չփոթում են «հետադեմ ռուսացնողների կուսակցությունը ամբողջ Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի հետ»[50]։

Գյուղական հողային համայնքի վերաբերյալ նարոդնիկական հայացքներն իրենց արտահայտությունն են գտնում Մոսկվայի գյուղատնտեսական ակադեմիայի հայ ուսանողական ընկերության անդամներից Հ. Տեր-Բարսեղյանի (Հրաչյա) «Գործ» ամսագրում տպագրված հոդվածում։ Նրա կարծիքով գոյություն ունեցող հողատիրության ձևերից համայնքը «ամենից լավ է համապատասխանում հողի վրա ունեցած մարդկային իրավունքին»[51]։ Նարոդնիկների ազդեցությամբ, գյուղացիական ռեֆորմի և նրա հետևանքների մասին հանդես է գալիս նաև Ս. Ղորղանյանը։

3. ՆԱՐՈԴՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ԼԻԲԵՐԱԼԻԶՄԻ ՈՒԺԵՂԱՑՈՒՄԸ

80-ական թթ. սկզբներին ծայր առած ցարական ռեակցիայի պայմաններում Անդրկովկասի նարոդնիկների շարքերում ավելի սրվեցին ներքին տարաձայնությունները, հանգեցնելով նրանց կազմակերպական քայքայմանը, գաղափարական վերասերմանը։

Այդ մասին Վ. Ի. Լենինը գրում էր. «Քաղաքական մի ծրագրից, որ նպատակ ուներ ոտի հանել գյուղացիությունը սոցիալիստական հեղափոխություն կատարելու ընդդեմ ժամանակակից հասարակության հիմքերի,—ծնվեց մի ծրագիր, որի նպատակն է կարկատել, «բարելավել» գյուղացիության գրությունը՝ պահպանելով ժամանակակից հասարակության հիմքերը»[52]։ Այս երևույթի մասնավոր արտահայտություններից էր նաև նարոդնիկների շարքերում ուժեղացող մեծապետական համաձուլողական նացիոնալիզմը։

Նման պայմաններում, հեռանալով հեղափոխության ընդհանուր խնդիրներից, այսինքն՝ հրաժարվելով ցարիզմի դեմ պայքարից, 80-ական թվականների կովկասահայ նարոդնիկական կազմակերպություններն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրին գլխավորապես արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման հարցերին։

Տակավին 70-ական թվականներին զեմլեվոլցիներն էին անհրաժեշտ համարում առժամանակ հրաժարվել սոցիալիզմի պրոպագանդից և գյուղացիության մեջ կատարվող աշխատանքը հարմարեցնել առօրյա պահանջներին։ Ինչպես բացատրում էր նրանց ղեկավարներից մեկը՝ Ս. Կրավչինսկին, զեմլեվոլցիները սոցիալիզմից դեն էին նետում նրա եվրոպական համազգեստը և հագցնում ռուսական մուշտակ։

Սոցիալիզմից հրաժարվելը այն առաջին քայլն էր, որ Ռուսաստանի որոշ ծայրամասերում զեմլեվոլցիների շարժումը մղեց դեպի ինքնաբավ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունն ու կազմակերպչական ձևավորումը։

---

50 «Գործ», № 1, 1884։

51 «Գործ» № 1, 1882, էջ 41։

52 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 1, էջ 327—328։